

Problems dell'intructziun romontscha

Autor(en): **Vieli, Ramun**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **29 (1942)**

PDF erstellt am: **05.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881997>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Problems

dell' instrucziun romontscha *)

da Ramun Vieli

Introducziun

Ilis problems dell' instrucziun romontscha entscheivan cun quei di nua ch' ins ha entschiet a mussar de leger e de scriver il lungatg dil pievel de nossa tiara. Igl ei perquei buc ina casualitad che nos pli fervents defensurs dil plaïd e dil patratg romontsch han dedicau lur atenziun all' instrucziun e cultivaziun dil lungatg mumma. G. H. Muoth ei s' occupaus de questa damonda en sia dissertaziun historica: Romontsch u tudestg, comparida avon 50 onns el volum VIII dellas Annalas della Societad retoromontscha. Mo era Alfons Tuor ha exponiu sias ideas concernent la cultivaziun dil lungatg romontsch en sia recenta critica della Fabiola en romontsch, che po valer per siu testament spirtal. Igl onn 1930 ha la Commissiun de scola della Ligia Romontscha

*) Referat fatgs ella Conferenza romontscha dils 24 de schaner 1942 a Glion.

fatg in' istanza al Departement d' educaziun per-
tenent l' instrucziun linguistica en nossas scolas pri-
maras e secundaras. Igl autur de questa istanza,
scolast secundar S. M. Nay, ha delucidau la damon-
da dal pugn de vesta scolastic fixond ils postulats
per ina fritgeivla e razionala instrucziun lingui-
stica. Mo era las conferenzas scolasticas ed il cuors
linguistic dil decenni vargau han tractau ed accen-
tuau la muntada ed impurtonza dell' instrucziun
tudestga e romontscha che selain buca sesepparar l' ina
da l' altra. Igl ei perquei ni necessari ni convegnent
che jeu tuorni a motivar la necessitad dell' instruc-
ziun romontscha. Anzi, jeu creiel d' astgar presup-
poner che mintga romontsch, attaschau al lungatg
de sia mumma, seigi perschadius ch' il romontsch
stoppi vegnir cultivaus culla pli gronda atenziun
en ed ord scola. Pertgei l' experienza muossa e com-
prova di per di che tgi che negligescha e bagatel-
lisescha l' instrucziun romontscha, offenda la cara
fatscha della mumma, mazza il sentiment linguistic
e tartogna gia ordavon l' instrucziun tudestga ch' ei
gie, sco nus tuts savein, de aschi eminenta mun-
tada pratica ed economica per nus Romontschs.
Igl ei perquei tuttavia giustificau de s' occupar culs
problems dell' instrucziun romontscha. Igl intent de
questa lavur ei d' intensivar ed activar l' instrucziun
romontscha en special e l' instrucziun linguistica en
general.

Lungatg de scartira uniform

Avon che plidar dils problems dell' instrucziun romontscha cunvegn ei de s' occupar in mument della damonda de nies lungatg de scartira, pertgei il lungatg de scartira ei il fundament dell' instrucziun romontscha.

All' entschatta dil 17. tschentaner, Stefan e Luzi Gabriel han fundau il lungatg de scartira reformau. Ils protestants della Sur- e Sutselva ein lu sesurvi duront varga 200 onns dil lungatg dils Gabriels e de lur successurs. Senza entrar en detagls savein nus constatar ch' ils reformai digl intsches renan tendevan cun consequenza e perseveronza ad in lungatg de scartira uniform, che stava gia da bial' entschatta sur ils dialects. Dil temps della cunterreformaziun nescha in lungatg de scartira catolic sursilvan cun divergenzas localas e regionalas. Litteratura e lungatg de scartira stattan el survetsch della baselgia. La baselgia ton reformada sco catolica propagescha mintgamai *sii* lungatg de scartira uniform. La separaziun confessionala mantegn aschia, ins sa bein dir senza bagesns, las atgnadads ed impedescha per liung temps ina avischinaziun e fusiun dils differents lungatgs de scartira. Pér el decuors dil 19. tschentaner semidan las relaziuns. Bein igl emprem che postulescha in lungatg de scartira communabel ei P. Placi a Spescha. L' emprova era fallida, mo l' idea era buna e saveva perquei buca murir u vegnir liquidada cun

beffas. Il basegns de haver reglas ortograficas e normas grammaticalas sefageva valer pér dadretg el mument nua che las partidas entscheivan a publicar lur gasettas (1836) ed il cantun ad edir cudischs de scola cantonals paritetics (1850). Ils redactors delas differentas gasettas san buca co scriver ed ils compilators dils cudischs de scola sepiardan en nunfritgeivlas discussiuns. Ei regia ina veritabla babylonia linguistica. En fatscha d' ina tala situaziun caotica dil lungatg de scartira secunvegnan ils treis confederai: prof. Bühler, Ser Darms ed inspectur Disch d'elaborar normas ortograficas e grammaticalas per in lungatg de scartira comunabel. Nun havend success a treis emprova Bühler persuls e cun gronds sacrificis personals de scaffir in lungatg uniform e superdialectal. Mo era culla terrada de siu lungatg fusionau ei l'idea d' in lungatg de scartira uniform buca satrada. Quell'idea ei ussa ell'aria e sto baul u tard vegnir realisada. Ins pretendeva per quei novas grammaticas e novs vocabularis e conferenzas ortograficas publicas e zuppadas sespruavan de stabilir normas per in lungatg de scartira uniform. Il ver progress va plaun ed il lungatg de scartira romontsch drova siu temps per semarmenir e madirar. Ils basegns pratics, il nievnaschiu interess per il romontsch ed ina pli clara concepziun della missiun dil lungatg promovan e favoriseschan l'unitad. L'entelgientscha e convegnientscha en fatgs de lungatg ei ils davos 20 onns vegnida realisada considerablamein entras la

collaboraziun tgeua e pacifica de quels che vesan en in lungatg de scartira communabel in progress ed in rempar de nossa periclitada faviala romontscha. Il resultat de tut quels sforzs ei: igl Entruiment davart nossa ortografia e La Grammatica romontscha de Sur Cahannes, ein nos cudischs de scola novs, ei la Grammatica tudestg-romontscha de S. M. Nay, ei il Vocabulari scursaniu ed ina retscha autras publicaziuns ufficalas el lungatg de scartira uniform. Jeu vi denton buca pretender che nossa finamira seigi contonschida cumpleinamein, dus decennis san buca finir quei che tschentanners han buca saviu realisar, mo jeu sun fermamein perschadius che nus essan s'illa dretga via, s'illa via che meina empau alla ga ad in lungatg de scartira communabel ed uniform dil pievel sullas rivas dil Rein.

Lungatg de scartira e dialect

Il spazi che stat a disposiziun lubescha buca de tractar pli detagliadamein la relaziun ch'exista denter lungatg de scartira e dialect, quei fuss materia pli che sufficienta per in referat special. Mo per evitar malentelgientschas e faulsas conclusiuns eis ei indicau de fixar, schebi mo cuortamein, nies pugn de vesta. Ei fuss buca mo linguisticamein, historicamein e tacticamein cumpleinamein s'bagliu d'ereger in mir denter il lungatg de scartira ed ils dialects, pertgei en nies romontsch ein il plaid scret e plidau uni bia pli intimamein in cun l'auter ch'en auters lungatgs. La rihezia lexicologica

dils dialects romontschs ei e resta la fontauna viva e frestgentonta de nies lungatg de scartira, ch'astga buca s'allontanar senza basegns dal lungatg plidau dil pievel. In lungatg de scartira jasters al pievel romontsch fuss la mort dil romontsch. Nus stuein perquei schar valer aschi lunsch ch' ils interess d' in lungatg de scartira communabel lubeschan, plaids ed expressiuns regionals u locals. Nossa finamira ei in lungatg de scartira sempel e natural ch' ei sesviluppaus organicamein ord il lungatg dil pievel, senza denton s'identificar culla tschontscha locala u della via. Nies lungatg porti la noda casa de cultura purila — romontscha e seigi in simbol d' unitad e concordia.

Per realisar quest lontan ideal eis ei necessari d' activar l' instrucziun romontscha e promover la cultura linguistica ch' ei l' entschatta de tut progress e svilup spirtal. Ina part della cultura linguistica ei

L' ortoepia

quei ei igl art de pronunziar e discuorer correctamein. L' educaziun linguistica ei denton nuota leva e damonda ina minuziusa lavur. Ils Romontschs secuntentan mo memia savens d' ina pronunzia marscha e cumadeivla de lur lungatg mumma seperstgisond ch' ei setracti gie mo dil romontsch. Mo l' experienza muossa e conferma adina puspei che tgi che pronunzia mal il romontsch, pronunzia mal il tudestg, il lungatg jester. Jeu sai perquei buca

recumandar avunda a mintga scolast de studegiar seriusamein la fonetica (Lautlehre) ch'ei oz ina scienza fetg vasta ed impurtonta, per en emprema lingia sez saver pronunziar endretg mintga sun e tun. Educhei sesez e Vos scolars ad ina clara, precisa e bein articulada pronuncia dil lungatg mumma e lu vegn era la pronuncia dil tudestg a seprofitar. Il postulat de pronunziar correctamein vala secapescha en ault grad per il lungatg de scartira. La pronuncia dil lungatg de scartira sto perquei vegnir exercitada e cultivada culla pli gronda atenziun. Il lungatg de scartira sa mo lu ademplir sia impurtonta funcziun sociala e culturala, sch'el sacrifichescha siu colorit local e suonda ed observa las normas cristallisadas d'ina pronuncia correcta. Quei ei sigl entir mund aschia ed ils Romontschs san buca far in'exceptiun e perquei ha era il romontsch basegns de certas directivas per la pronuncia. Quei basegns semuossa:

EN SCOLA:

Cun exceptiun dell'emprema classa vegn mintga scolast a sesurvir en scola dil lungatg de scartira ed el vegn era a sespruar de pronunziar quel aschi correctamein sco mo pusseivel. Quei vegn senz'au-ter ad esser il cass nua ch'il scolast ei buca dil liug nua ch'el fa scola. Ni dei forsa in scolast de Domat tschintschar siu dialect en ina scola de Falera? Ni dei in scolast de Tujetsch che dat scola si Breil plidar il dialect local de Breil? Strusch!

Ei resta pia nuot auter che sesurvir dil lungatg de scartira uniform sco el ei sesviluppaus el decuors dil temps.

EN BASELGIA:

Il plevon ei il pli savens oriunds d' in auter vitg. Dei el perdegar en siu dialect u el dialect de sia pleiv ch'el vegn forsa mai d'emprender sco sauda? Igl ei cussegliivel ch'el plaidi el lungatg de scartira per evitar malentelgientschas u forsa era risadas.

SILLA TRIBUNA:

Ils Romontschs fan bugen teater e vesan buca nuidis ch'aspectaturs dalunsch e damaneivel assistan a lur representaziuns. Il regissurs ein savens el pli grond perfetg, pertgei tgi pronunzia sco ei plai e para e tgi aschi nunnatural sco mo pusseivel. Ella desperaziun tarmetta il regissur in express a Cuera per saver, sch'ins dei pronunziar pédra u pédra! —

EL CANT:

Mintga undreivel vitg vul haver in bien chor El excercitescha e seprepara unviern e primavera per la fiasta de cant u per il tschupi d'arbagias. La fiasta de cant arriva ed il resultat ei in tschupi de ruver pervia della pronunzia ch'era tenor il pareri dils derschaders buca schubra.

Il exempels allegai pon bastar per comprovar ch'era nus Romontschs havein basegns de normas de pronunzia. Quei ch'ei vegniu prestau entochen

dacheu per stabilir la pronunzia ei buca sufficient. Quel che ha entschiet a fullar via atras quella materia ei P. Baseli Carigiet, il meriteivel autur dil vocabulari romontsch tudestg (1882). El ha publicau per atgna iniziativa sia Ortografia generala, speculativa romontscha (1858), che s'occupescha era de damondas d'ortoepia. Nizeivlas indicaziuns concernent la pronunzia secattan egl Entruidament davart nossa ortografia da Sur Dr. G. Cahannes, compariu 1927. Scolast e cantadur veteran G. A. Bergamin de Schluein ha scret avon entgins onns ina lavuretta: Davart la pronunzia dil cant sursilvan. E finalmein renviesch jeu alla introducziun fonetica che S. M. Nay ha dau a sia grammatica tudestg-romontscha.

Entgins exempels pratics d'ortoepia romontscha concludien quest capetel.

Ins distingui oravontut denter vocals e consonants. Ils vocals san esser quei che risguarda lur quantiad liungs e cuorts, e concernent la qualiad aviarts u claus. Sin in vocal cuort suondan per ordinari dus consonants. In'exceptziun fan per semeglia: el mereta, la veta, la tema che nus scrivein cun in t, empau encunter la pronunzia usitada, per raschun d'etimologia e de parentella. Ei fuss pia giavischeivel de stender igl *e* dils treis plaids allegai per aschia accordar la pronunzia alla scripziun.

In auter cass! Nus possedein el romontsh renan dus us, in u aviart ed in u claus. Bein savens

san ins constatar che scolars romontschs, cunzun dellas classas superiuras, legian e pronunzian tut, mumma e bucca cun u claus empei de tut, mumma e buca cun u aviert. Questa faulsa e nunnaturala pronunzia deriva, sco aunc bia auter che disfigurescha il caracter romontsch, dal tudestg.

Il particip dils verbs della secunda, tiarza e quarta conjugaziun scrivein nus ufficialmein cun iu, pia *temiu*, *vendiu* e *sentiu*. La pronunzia variescha, naparts pronunzian *iu* naparts *eu*. El lungatg de mintga di selai quei strusch midar ed ei era buca necessari, mo el cant disturba ei finfatg, sche cantadurs d' in medem chor pronunzian quei diftong differentamein.

In auter diftong de scarpetsch ei igl *au* avon *n*. Sur Cahannes scriva en siu Entruidament: Tenor izonza d'aventada generala dapi Muoth, scrivein nus il paun, il tgaun, il maun, il baun, la launa, la fontauna, ils plauns etc. Il principi de derivonza ed il risguard d' entginas contradas de Sur- e Sutselva han menau cheu tiella cunvegnientscha de salvar igl a latin (u tudestg) ella scartira. La pronunzia astga denton, nua ch' igl ei usitau quelluisa, s'approximar a: peun, tgeun, meun, beun, leuna e. a. v. — Mo buca mo dapi Muoth scriv' ins paun etc. Ils scribents dil 17. tschentaner, ils reformai ed ils catolics, scrivan quasi adina au avon n. Pli tard variescha la scripziun, mo la Bibla ha per semeglia adina scret au. Jeu sai per differents motivs buca far auter che cussegljar de mantener questa grafia historica mal-

grad la discrepanza denter scripziun e pronunzia. Per la pronunzia vali la regla confirmada dalla grammatica de Nay: il diftong au avon n vegn ponunziaus sco äu.

Il suandont cass illustrescha la relaziun denter scripziun e pronunzia. Ei setracta de i e j. La regla digl Entruidament secloma: jota (j) sescriva denton mo alla testa d' in plaid (cun tun carschen) e suenter presilbas. Exempels: ils jasters, la jamna, la jarva, jeu, il subject, igl object, il jus etc. En tut ils auters cass scrivein nus i. Exempels: igl iev, igl ies, ier, igl iert, l' ierta, igl ieli, igl ierfan, el ei ius etc. — Malgrad questa regla clara ed absolutamein gesta scrivan naparts aunc adina jev, jert, jerta e jeli cun j liung. Sche questa scripziun fuss gesta, stuess ins pronunziar jév, jért, jérta, pertgei in j liung ei in semi-vocal quei vul dir in miez vocal e sa consequentamein buca purtar in accent. Ins fetschi ina ga fin cun quels «jelis» e setegni alla regla. In' excepziun fa jester pervia dils jasters e la jastra.

Aunc mender stat ei culs consonants. Scholars de certas contradas confundan adina pli savens en romontsch ed en tudestg ils explosivs suords *p*, *t*, *k*, culs explosivs sonors *b*, *d*, *g*. Quei sa mo derivar d' ina munglusa pronunzia romontscha e d' ina nun-exacta instrucziun fonetica dil tudestg. Las consequenzas ein d' ina vart la sperdita dil sentiment linguistic e da l' altra vart sbagls ortografics per ils quals il scolast ei responsabels.

Avon che finir aunc in auter exempel. Igl ei, sco enconuschent, in' atgnadad dil tudestg d' aspirar il *p*, *t*, e *k*, quei vul dir d' aschunscher a mintga explosiv in *h*. Per semeglia: Phate, Thante, Khönig. Ni ils Talians ni ils Franzos enconuschan questa aspiraziun. Mo cura che nos scolars romontschs emprendan tudestg cun melli fadigias sesprovan els d' imitar questa aspiraziun tudestga. La consequenza ei che scolars, scolasts, oraturs e cantadurs romontschs fultschan quei *h* tudestg davos il *p*, *t*, e *k* romontsch disfigurond lur lungatg matern. Tgei schess Muoth sch' el udess cantar:

Thi has miu *chor*, mitsch^aus ina furthⁱna

O *char* Grischun, *thier* *thei* *thuorn* jeu adina?

Bi e nizeivel fuss ei, sche nossas radunonzas scolasticas s' occupassen da temps en temps culla ortoepia romontscha imitond las conferenzas della Engiadina allas qualas Dr. Schorta ha regalau in bein fundau e bein ponderau «Manualet davart la pronunzcha dal rumantsch ladin».

In' outra damonda che pertucca la cultura linguistica e l' instrucziun romontscha ei

L' ortografia

Prof. Muoth ha ina ga scret pil Departement d' educaziun in pareri davart l' ortografia romontscha. En sia interessanta lavur ch' ei mai vegnida publicada di Muoth che l' ortografia seigi buc ina scienza, mobein in art. Conform a questa concepziun de Muoth savein nus dir: ortografia

ei igl art de scriver endretg u correctamein q. v. d. tenor l'isonza u reglas stabilidas ufficialmein. Schegie che jeu hai buca l'intenziun de raquintar a mes auditurs la historia tragi-comica dell'ortografia romontscha, paran las suandontas indicaziuns ded esser giustificadas.

Strusch in problem linguistic ha occupau ton ils Romontschs sco l'ortografia. En numerusas conferenzas dils davos 100 onns ein ils problems ortografics vegni tractai e maltractai passionadamein. Las gasettas survevan buca darar per camp de battaglia ed ils cudischs de scola per laboratoris d'experiments falli. Ideas dilettantas, marottas personalas, discussiuns tut auter che linguisticas impede van onns alla liunga ina sligiazion naturala e scientificamein fundada dil spinus problem dell'ortografia romontscha. Ina lavur respectabla mo maina respectada ein las normas che prof. Muoth haveva elaborau e fatg stampar (1888) per incumbensa dellas conferenzas scolasticas della Surselva.

Ina viulta dat la fundaziun della Ligia Romontscha. Ella ha da bial'entschatta confidau la damonda ortografica a commissiuns specialas de linguists. Per incumbensa della Ligia edescha prof. Cahannes 1924 la «Grammatica romontscha» e 1927 en entelgientscha cul redactur dil Vocabulari sursilvan igl «Entruidament davart nossa ortografia». Las normas stabilidas sin fundament de grondas experiencias e suenter liunga ponderaziun e senza partischontad han igl avantatg d'esser renconuschidas uffii-

cialmein. L'ortografia dil Vocabulari scursaniu se-
cuarcla cullas normas digl Entruidament, culla grafia
dils cudischs de scola dils davos 15 onns ed in
grond diember publicaziuns ufficalas sco per se-
meglia la Lescha penala svizzera translata en ro-
montsch da prof. Dr. P. Tuor. Entginas untgidas
dallas scripziuns proponidas egl Entruidament eran
giavischeivlas e muntan concessiuns al lungatg na-
tural dil pievel ch'era daventaus el 19. tschentaner
l'unfrenda d'in' epidemia latinisonta.

Nus have in oz in' ortografia ufficala ed ei cun-
vegn de sesurvir de quella entochen che enzatgi
regali a nus ina megliera, ina senza mendas e che
cuntenta tuts e vilenta negin. Jeu vi buca pretender
ch'ins sappi en singuls cass buc esser d'in' altra
idea e ch'ei seschass buca simplificar enqual caussa,
mo ils principis directivs de nossas normas existen-
tas ein buns e ston valer era pigl avegnir, sch'ins
vul buca turnar ad ir vias puleinas. La cultura lin-
guistica pretenda ch'in lungatg de scartira d'in pievel
empau civilisau possedi sias normas ortograficas,
sinaquei ch'il lungatg sappi ademplir sias funcziuns
socialas e culturalas. Igl ei perquei nuot auter che
gest e dueivel che la scola dedicheschi all' ortogra-
fia la necessaria atenziun e ch'il scolar s'endisi
finalmein de scriver tenor las normas fixadas e pra-
ticadas entras ils cudischs de scola ed outras pu-
blicaziuns de character uffical.

L'ignoranza, il buca saver co scriver ei per part
perdunabla, ferton che la perseveronta stinonza e

sapientiva obstrucziun reveleschan ina mentalitad che va mal a prau culla demonstrada premura per il lungatg mumma. L'unitad e la disciplina damondan savens sacrificis personals, mo senza sacrificis vegn nuot de vaglia realisau sin quest mund.

Jeu hai onn per onn caschun de curreger ina pluna lavurs de differenta provenientscha che tradeschan ina nuncapeivla ignoranza dellas normas ortograficas e dellas reglas stilisticas e grammaticalas. Igl ei ver, las difficultads ein grondas ed il temps basta strusch per entruidar il scolar en nossa ortografia e grammatica, pertgei il pauper scolaret romontsch munglass en treis u quater onns emprender quei ch' il scolar tudestg sa emprender cumadeivla-mein en otg u nov onns. Mo cun carezia e premura eis ei forsa tuttina pusseivel de far aunc de pli e d'intensivar l'instrucziun romontscha. Il scolast dei ell' explicaziun distinguer denter expressiuns e fuormas regionalas u era mo localas e sbagls ortografics. Di e gi, paisch e pasch, curtin e curtgin, gievia e e gievgia ein fuormas regionalas e buca de taxar senz auter sco sbagls ortografics per propi. Las normas de nies lungatg de scartira uffical pretendan ch' ins scrivi: di, pasch, curtgin e gievgia pervia dell' unitad e buca perquei che di fuss meglier che gi u paisch mender che pasch. Il scolast explicheschi cun la necessaria capientscha per las difficultads dil scolar la fuorma ufficala dil lungatg de scartira. — Sbagls ortografics per propi ein per exempel: tiarra enstagl tiara, bialla enstagl biala, chischun enstagl

caschun, bera empei de pera, punn empei de punt, den enstagl dent, galdera per caldera, solegl, domenica enstagl sulegl, dumengia, wus empei de vus e melli auters cass semegliants. Il scolast curregi e combatti en emprema lingia questas grafias che corrispundan negliu alla pronunzia naturala e generalmein usitada ed enqueri de substituir cun bien tact ed adatg las fuormas stretgamein localas, entras quellas pli generalas ed ufficialas p. ex. santeri enstagl suntari. L'instrucziun romontscha dei buca tiranisar, mobein educar alla cultura linguistica necessaria per ch' il romontsch astgi aunc subsister e semussar sco quart lungatg svizzer. Quei essan nus culponts a nus ezzi ed a nos confederai che han alzau nossa faviala alla dignitad de lungatg nazional.

L'instrucziun romontscha cumpeglia plinavon

Problems lexicologics

Gia baul la primavera cura ch' il terren ei strusch sgargliaus dil tut, munglass igl er romontsch retscheiver il sem, sinaquei ch' il graun possi aunc maddirar. Empau semegliant eis ei cull' olma dil scolar romontsch. Cura ch' il scolar entscheiva a sesviluppar ed il spert fuss pli aviarts, lu stiarna il scolast garnetschs jasters els zuolcs dell' olma romontscha. — Il scolar romontsch sto emprender tudestg! Mo essan nus scolasts era pertscharts dil grev sgurdin ch' il niev lungatg caschuna all' olma dil scolar? Jeu observel quei disturbi di per di tier mes agens affons ch' entscheivan a mischedar romontsch e tudestg

aschia ch'ei daventa pli capeivel che biars geniturs el marcau tudestg. de Cuera prefereschan de mussar a lur affons mo tudestg. Igl ei perquei in grond duer della scola romontscha de promover la gestadad e l'exactadad dell'expressiun romontscha.

Ils Romontschs observan en general bein. Ils meglers concepts de mes scolars dapi 15 onns ein descripziuns. Quei ei buca ina casualitad! Ils scolars romontschs ein per gronda part fegls de purs. Il pur ha uaffens, carpiens ed indrezs de tuttas uisas, el posseda casa, nuegl e clavau, ha biestga, funs, cuolms e pastiras. Tut ha siu num ed il scolar enconuscha la caussa ed il plaid per atgna experienza. Quei ei siu mund e siu reginavel e quei siu scazi de plaids.

Bia pli pigns e meins clar ei il vocabulari de plaids abstracts dil scolar romontsch. Bab e mumma ein occupai dall'alva alla nera e la cultivaziun dell'olma vegn e sto vegnir negligida. Igl entir scazi de plaids che sereferescha all'olma ed allas intimitats denter ils carstgauns vegn buca cultivaus ni silmeins buca sufficientamein cultivaus e l'expressiun abstracta pirescha avon ch'ella ha tschaffau ragisch. Con malsegideivels ei il scolar romontsch cura ch'el vuless palesar ils sentiments intims de sia olma murtirada? El anfla buc ils plaids u elegia forsa in'expressiun abstracta che di gest il cuntrari de quei ch'el vuleva dir. In scolar romontsch scriva: «Mo ils sentiments, quels sai jeu buca descriver, quei ei sentiments dil cor che restan giudem

il cor en in cantun.» Ins fetschi in' emprova e controlleschi tgei ch' il scolar se presenta p. ex. sut destin, encarschadetgna, passadetgna, grevadetgna, brama, urbida, malign, malizius, fasierli etc. etc. ed ins vegn a constatar ina gronda nunclarezia. Igl ei perquei necessari che la scola romontscha dedicheschi era al plaid abstract pli bia atenziun che quei ei forsa il cass en ina scola tudestga. Cultivond cun sontga pazienza il plaid e sia muntada daventa era il scolar romontsch habels e stgis d' exprimer en siu lungatg, el lungatg de sia mumma e de sia cuminonza, quei ch' el senta e patratga. Il scolar romontsch senta, senta savens aschi profund sco in scolar tudestg, mo el sa buca s' exprimer, oravontut perquei ch' ils plaids mauncan.

In' altra missiun dell' instrucziun romontscha ei l' amplificaziun dil scazi de plaids. Quei sa daventar entras la reintroducziun ed explicaziun de plaids vegls u rars ch' ein forsa sil precinct de murir. La litteratura religiosa catolica e protestanta, la Bibla e la Consolaziun dell' olma devoziusa tegnan zuppau in veritabel scazi de venerabels plaids romontschs. Jeu allegheschel il plaid curtgina = Vorhang che fagess megliera tschera romontscha ch' ils ridos, las gardinas ed ils uhams usitai. A mi plaian: la gliergia, il cordoli, il regiirt, l' orvadaglia, rumaner e tschien autras expressiuns de nos vegls. Ella 55 avla annada dellas Annalas ei compariu in vocabulari tudestg-romontsch d' in scolar de Sched della fin dil 18. tschentaner che cuntegn ina retscha

bunas expressiuns romontschas che fagessen tutta honor al Vocabulari sursilvan. Mintga contrada e perfin ils vitgs miez germanisai della paupra Sutselva han lur expressiuns ch' enriheschan il vocabulari. Aschia possedan per exempel mo paucs vitgs della Foppa il plaid glaina = Maiglöckchen che tuna franc meglier che maiarissli. En Sutselva enconuscha mintga buob il lavertgic = Waldrebe (Niela), ferton che la Surselva sto segidar cun plaids fabricai u meins adattai. Ni il lungatg de scartira ni ils dialects della Part sura han in plaid per «Mistel», ferton che Domat e Scharaun enconuschan la vestga. Questas expressiuns vulein nus emprender d'enconuscher, ellas augmentan e cumpleteschan considerablamein il scazi lexicologic de nossa romontsch. Ina zun impurtonta missiun ha la scola arisguard plaids novs. Il romontsch ei in lungatg puril, quei ei sia atgnadad e sia fleivlezia. Dil reminent ei mintga vocabulari relativs. Il pur drova auters plaids ch' il mistergner. Ins sa perquei buca far curvien ch' il romontsch ei onz paupers en denominaziuns tecnicas. Mo co dei in lungatg satisfar als basegns della veta senza las expressiuns ch' ins drova mintga di? Ins patratgi alla viafier, al telefon, al radio, al survetsch militar e. a. v. Cun empau buna veglia savess la scola far nundetg bia per dar a nossa tschontscha de mintga di in' altra tempra. Fuss ei buca uras de finir ina ga per adina culs zugs, bannhofs, cun urlaubs, cun sofort ed überhaupt? Sche in affon de 4 e de 6 onns enamiez in contuorn tu-

destg sa dir: tren, staziun, passapei, migiel, siaranetga etc., pertgei dess in scolar della scola primara, secundara e cantonala buca saver s' endisar al plaid romontsch?

De buca meins impurtonza che ortoepia, ortografia e lexicologia ein

Stil e grammatica

Ina plascheivla stiva romontscha ei semplia, schubra e de tempra purila. Aschia dei era il stil romontsch haver las medemas qualitäts: sempel, schuber ed agen. Naven cun tut chichernem jester e flurs de pupi senza mur e colur. Il scolast muossi a ses scolars in lungatg sempel e natural che secumporta cullas relaziuns sempelas e cul character de nies pievel puril e muntagnard. Mo sempel e natural vul buca dir cumin e banal. Mintga lungatg de scartira sto ed astga sesalzar sur la tschontscha della via. Plidond de stil romontsch descha ei de seregurdar dil pli grond meister de nies lungatg: G. C. Muoth. Sias balladas en viarva populara e cristallina ein e restan exempels d' in bien stil romontsch. Ins legi e contempli Igl eremit s. Sigisbert u La dertgira nauscha de Valendau. L'emprema ballada descriva en vers culonts e de rara bellezza la missiun retica digl eremit, destinaus de menar il pievel sempel e senza vanadad sils trutgs della libertad, e la secunda raquenta realisticamein la victoria della libertad acquistada revelond l'olma dil pievel grischun. Quei

ei stil romontsch che po survir per exempel e per muossavia ell' instrucziun romontscha.

La faviala romontscha ei ni ina feglia taliana ni ina cuserina tudestga, mobein in' atgna viarva cun in' atgna structura e cun atgnas leschas sco la scienza linguistica ha comprovau quei indubitablamein. Igl ei perquei giustificau de far attents il scolar dell' atgnadad ed originalitad dil lungatg mumma per aschia infirmir il sentiment linguistic ch' ei gest per nus Romonschs de gronda purtada ed impurtonza. In grond prighel pil stil romontsch e per la cultura romontscha in summa ei la bilinguitad, quei ei la coesistenza, la mischeida de dus lungatgs e de duas culturas. Dapi Carli il Grond entochen sil di ded oz semischeida il tudestg cul romontsch. E cunzun en nos dis penetrescha lungatg e spert tudestg nossa tschontscha, nies sentir e patertgar. Dacheu deriva la translaziun verbala d' in lungatg en l' auter e per consequenza la decadenza linguistica el romontsch ed el tudestg. La mischeida linguistica ch' exista tier nus sco dapertut nua che dus u plirs lungatgs s' entaupan e secruschan, stinschenta il sentiment linguistic, schendra malsegirezia, inexactadad dil sentiment e dil patratg, promova la stagnaziun spirtala e materiala. Quei vala cunzun per quellas contradas nua che la mumma romontscha vegetescha ellas streglias ed el nuegl. Il sulet mied per combatter in tal nuscheivel mischedem e bastardem linguistic e cultural ei ina buna e pertscharta instrucziun linguistica, ei ina clara e schubra separaziun dils dus

lungatgs. Tgi che separa buc, mischeida, scumbeglia e pirenta.

En connex cun quei zun impurtont mo era delicat problem selubesch' jeu de presentar a mes lecturs mo in exempel pratic che po illustrar la teoria. Mintgin sa ch' il tudestg ha influenzau el decuors dils tschentanners buca mo il vocabulari romontsch, mobein era il stil e la grammatica dil romontsch. Schia essan nus s'endisai de translatar las quater preposiziuns tudestgas *auf*, *an*, *zu* ed *aus* quasi adina cun: *sin*, *vid*, *tier* ed *ord*. Ins capeschi mei endretg: las preposiziuns *sin*, *vid*, *tier* ed *ord* ein en sesez quater preposiziuns romontschas, gest sco avon, suenter de ed en. Il cudisch ei *sin* meisa, il maletg penda *vid* la preit, nus mein *tier* la mumma, el ei ius *ord* casa, ei correct e sa buca vegnir detg meglier. Mo il senn e la funcziun che questas quater preposiziuns possedan oz en romontsch tradeschan dalunsch il spert tudestg ch'ellas han acceptau. Igl ei sco il grond filolog talian Ascoli ha detg: materia romana e spirito tedesco. Pia, empei de dir: jeu seregordel *de* miu bab, che fuss romontsch, schein nus savens: jeu seredordel *vid* miu bab, perquei ch' ins di en tudestg: *an* meinen Vater; enstagl: rispunda *a* mia brev, vegn detg: rispunda *sin* mia brev, conform al tudestg: *auf* meinen Brief; nus schein per ordinari: *ord* quei motiv, enstagl: *per* quei motiv, demai ch' ins di en tudestg: *aus* diesem Grunde; e per ch' il «tier» vegni era risguardaus vengonzamein din ins: els

ein envidai *tier* la tscheina, empei de: els ein envidai *a* tscheina. Il lungatg de scartira, ni meglier: entgins scribents romontschs combattan dapi bia-bein dus decennis quei germanissem zuppau e semettan cheutras en contradicziun cul lungatg plidau. Igl ei ver, igl ei prigulus de restorscher il svilup, mo da l'otra vart eis ei forsa aunc pli prigulus de sanczionar mintga rumien. Il scolast vegli studegiar questa tendenza dil lungatg de scartira — che semuossa era els cudischs de scola novs — e promovì eifer tiarms raschuneivels la gesta applicaziun de questas ed autras preposiziuns. Segir eis ei ch' il lungatg plidau imitescha savens sclavicamein il tudestg e segir eis ei era ch' il diever de questas quater preposiziuns e dellas preposiziuns en general ei in infallibel indezi de bien e schliet romontsch.

Unida cul stil ei la damonda della grammatica. Igl ei clar ch' ins empren buc in lungatg cun reglas e normas grammaticalas. Il mied principal e comprovau ei e resta igl exercezi a bucca ed en scret senza fin. Mo la grammatica ei nuotatonmeins necessaria e per nus Romontschs indispensabla, pertgei senza grammatica emprendein nus ni tudestg ni in auter lungatg jester. Quei secapescha atgnamein de sesez e tuttina falleschan biars gest cheutras ch' els negligeschan la grammatica cartend de saver mus-sar in lungatg jester senza enconuschientschas grammaticalas. De far grammatica applicada han ins caschun daven dell' emprema entochen la davosa classa.

En mintga cass eis ei necessari ch' il scolast enconuschi la grammatica de siu lungatg mumma e quella dil lungatg jester ch' el dei mussar. Podà che in u l' auter scolast romontsch tratga: grammatica romontscha sai jeu avunda, jeu hai gie l' ureglia romontscha. Cons san dir quei cun buna conscienza?

Buca senza muntada ei l' enconuschientscha della terminologia grammaticala che nus duvrein per mussar il lungatg jester. Mo la scola romontscha sursilvana ha en quei grau buca schau muncar. Anzi ils scolars sursilvans sedistinguan en general entras relativamein bunas enconuschientschas grammaticalas, quei ch' ins savess buca dir dils scolars della part tudestga e miez tudestga de nies cantun.

Mo tgi sa, sch' il studi della grammatica ha sia influenza sil svilup dil spert? Ei vegn pretendiu ch' ils Romontschs seigien en general buns ella matematica, mo schetgs, sgarscheivel schetgs els concepts. Premess che quei ei ver, stat quei factum en connex cul studi della grammatica? Tgi sa dar a mi ina risposta?

Ina funcziun speciala han finalmein

Ils cudischs de scola

Ils cudischs de scola reveleschan las differentas tendenzas ed ils gronds moviments spirtals dil temps ed ein perquei interessants sut divers

aspects. Gest oz fuss ei ordvart instructiv de s'approfundar ella litteratura scolastica della Svizzeria e dellas tiaras vischinontas. Mo era per ina pintga naziun sco la nosa ha la litteratura scolastica sco la religiusa ina gronda e tut speciala muntada e missiun. Ina lavur de nos cudischs de scola ei semplamein la historia della scola populara romontscha ed en medem temps in tut agen capetel della historia de nosa tschontscha. Mo de quei sa cheu buc esser raschieni. Nus stuein serestrenscher ad enzacontas reflexiuns concernent ils cudischs de scola novs.

El decuors dils davos 15 onns ein tut ils cudischs de scola dall'emprema entochen la siatavla classa vegni edi danovamein, per part en secunda ediziun. Quests cudischs novs sedifferenzieschan gia exteriurmein dils vegls: meglia pupi, biala stampa, emperneivla ligiadura e maletgs. Ils cudischs novs sedistinguan milsanavon entras in' ortografia pli naturala e conforma alla pronunzia sco entras in lungatg pli genuin. Els han linguisticamein la missiun de consolidar e promover il lungatg de scartira uniform. Considerond che quests cudischs ein compari durant ina perioda de transiziun nua che las normas ortograficas han stuiu secomprovar entras la pratica, eis ei bein capeivel ch'era ils cudischs de scola novs han buca saviu evitar tuttas divergenzas ed inconsequenzas ortograficas e forsa perfin stilisticas e grammaticalas. Las midadas representan en mintga cass in progress, ina concessiun en favur della

pronunzia generalmein usitada. (Per exempel: zuolc, empei de suolc; fazalet, enstagl faz(z)ol(l)et(t) etc.

In auter progress dils cudischs dils davos 15 onns ei ina pli pertscharta originalitad ed atgnadad dil cuntegn ferton ch' ils cudischs vegls, gia per munconza de products litterars originals, consistevan per gronda part en pli u meins reussidas translaziuns d' exempels e texts jasters. Il risguard ed il respect della cultura agricola, culla quala gest nies lungatg ei unius aschi stretgamein, ei in auter e legreivel progress dils cudischs novs. Questa midada davart il cuntegn ei en mes egls essenziala e directiva pigl avegnir. Ins cumparegli per exempel Miu cudisch de tiarza classa (1941) redigius cun bien maun da S. M. Nay cul Cudisch de lectura de pia memoria, comparius en secunda ediziun 1915. Il cudisch redigius de Nay ei originals en fuorma e cuntegn, l' auter ei ina translaziun dil cudisch de lectura tudestg. La detga dellas Niebelungen, jastra, arcijastra a nies sentir e patertgar ei finalmein e speranza per adina svanida ord nos nos cudischs de scola. Miu cudisch de tiarza classa vegn a svegliar ell' olma dil scolar romontsch la carezia per la patria, per il pievel e per il lungatg. Cun quei vuless jeu buca pretender ch' ils cudischs de scola novs seigien en tut perfetgs e senza menda. Sch' igl ei lubiu d' exprimer in giavisch eis ei quel che eventuals novs cudischs de scola vegnien concepì el senn e spert dils presents e risguardien en principi las ideas exprimidas en quest referat.

Quei che maunca ei in'antologia u cretomazia per la scola, che sa survir per cudisch de lectura per nossas classas superiuras. Vegli la conferenza districtuala sursilvana gidar a realisar quest postulat della scola romontscha e crear in mied d'instrucziun a prò de nossa giuventetgna.

Remarca. Per il capetel dedicau all'ortoepia sun jeu sesurvius della lavur gia menzionada: Ortoepia ladina, che dr. A. Schorta, redactor dil Dicziunari Rumantsch Grischun, ha publicau 1941 per incumbensa della Conferenza ladina. Bien engraziament!